

ALKUK, SEBEK, STRATÉGIÁK

Kovács András a holokauszt utáni magyarországi zsidóság dilemmáiról

Kovács András 1947-ben született Budapesten. Szociológus, egyetemi tanár. A hetvenes–nyolcvanas években a magyarországi ellenzéki mozgalmak résztvevője, külföldi egyetemek vendégtanára, a Közép-Európai Egyetem (CEU) professzora, az MTA Kisebbségkutató Intézetének tudományos főmunkatársa. Évtizedek óta a hazai zsidóság 1945 utáni történetének kutatója, számos kutatás vezetője. Legutóbbi könyve (*A Másik szeme. Zsidók és antiszemiták a háború utáni Magyarországon*) a könyvhétre jelent meg a Gondolat Kiadónál. A holokauszt utáni zsidóság értékválasztásairól, attitűdjeiről és a holokausztnak a zsidó identitásban játszott szerepéről beszélgetett Ablonczy Balázs.

ABLONCZY BALÁZS: Kezdjük a végén. A beszélgetésre készülve kaptam néhány felkészítő írást, köztük egy olyat, amely a holokauszttal kapcsolatos magyar historiográfiai vitákat foglalja össze. Ez egy igen jó összefoglaló a különböző nézőpontokról, arról, hogy Randolph L. Braham könyve milyen vitákat váltott ki, hogy Ránki György milyen ellentmondásosan viszonyult ehhez a látásmódhoz, ehhez képest mit mond a '90 utáni generáció. Ön összegez a végén, de istenigazából nem tesz „igazságot”. Akkor most rettentő bátran rákérdezek: hogyan látja ezt a kérdést? Csak történeti vagy éppen szociológiai szempontokkal kell dolgoznunk? El lehetett volna kerülni? Mi vezetett ide? Hogyan érdemes ezt látnunk ma?

KOVÁCS ANDRÁS: A tanulmány címe – *Elkerülhető volt-e a magyar holokauszt?* – kissé bombasztikus. Nem hiszem, hogy azt lehet mondani: „igen” vagy „nem”. Mindkét válasz mellett sok érvet hoztak fel a vita résztvevői. Amit az írás végén megpróbáltam megfogalmazni, az ennyi: ha „optimálisan” viselkedett volna a magyar politikai vezetés és ennek – bizonyos mértékű – függvényében a magyar társadalom, akkor sokkal kevesebb áldozattal járt volna ez a szörnyűséges esemény. A német megszállásig esetleg lehetett volna – ahogy Randolph L. Braham provokatíve mondja – jobban kollaborálni, azaz nem provokálni semmilyen módon a németeket. Így talán elkerülhető lett volna az ország megszállása, következésképpen a zsidók deportálása. A német megszállás után biztos hogy a nagyobb ellenállás: a deportálásban való közreműködés szabotálása, és a lehető legtejemesebb passzivitás lett volna az optimális magatartás. A normandiai partraszállás, 1944. június 6. után megint új helyzet alakult ki, amelyben racionálisan végig kellett volna gondolni – és előkészíteni – az esetleges kiugrást. A román Antonescu például maximálisan kiszolgált a németeket addig a pillanatig, amíg biztosan ki lehetett ugrani. Így a román zsidók nagy részének deportálását sikerült elkerülnie, pedig tudjuk, milyen virulens volt a román antiszemizmus, mi történt Transznisztriában és másutt korábban. A bolgárok is a németek szövetségesei voltak, de zsidóügyben egyáltalán nem kollaboráltak. Szóval mindig voltak alternatívák. Én úgy látom, hogy a magyar politikai vezetés egyik helyzetben sem viselkedett optimális módon – mondhatni azt is: dilettánsan viselkedett – sem saját maga, sem az ország, sem a zsidó állampolgárok szempontjából. Ami a holokausztot illeti, azt állítom, hogy minden fázisban lehetett volna még

az adott keretek között is más, jobb politikát folytatni többek között avégett, hogy kevesebb zsidó áldozata legyen a holokausztnak Magyarországon, mint amennyi volt.

AB: Ha az áldozatok vagy az üldözöttek oldalára fordítjuk át ennek a néhány évnek a történetét, egyáltalán lehet-e olyanról beszélni, hogy „magyar zsidóság”. Nagy csoportjai voltak, egy nagyon sokoldalúan rétegzett társadalom volt, sőt jórészt a magyar társadalom integráns része is. Egy olyan társadalom, amelyben a zsidó származású, de lehet, hogy az éppen katolizált vagy kikeresztelkedett iparbárok éppúgy benne voltak, mint a terézvárosi vagy vidéki kiskereskedők, szatócsok. Mégis, le lehet írni különböző csoportokat az üldözötteken belül? Néhány példa nyomán az az ember érzése, hogy itt az identitásnak illetve a hatalomhoz való viszonyulásnak egészen különleges konstrukciói alakultak ki. Meg lehet különböztetni magatartásformákat a magyar zsidóságon belül ebben az időszakban, vagy csak azt látták, hogy közeledik feléjük az elkerülhetetlen?

KA: Természetesen a magyar zsidóság rendkívül rétegzett társadalmi csoport volt, mind a zsidó hagyományhoz való viszonya, mind társadalmi–demográfiai jellemzői, integráltsága, asszimiláltsága, foglalkozási struktúrája, politikai nézetei és eszméi szerint. A zsidótörvények és az üldöztetés perspektívájából nézve azonban ezek a különbségek másodlagossá váltak, eltűntek. Mindenkit ugyanoda vittek a marhavagonok, hogy ki pusztult el vagy élte túl azokat a hónapokat, nos, az nagyjából a véletlentől függött. Hogy számítottak-e erre a korszak zsidói, hogy mit vártak az országtól, amelyben éltek – és annak vezetőitől –, ez persze függött a fenti különbségektől. A magyarországi zsidó vezetés például azt gondolta, hogy a Horthy-rendszer elitje, így vagy úgy, de azért mégiscsak a magyar liberalizmus, a kiegyezés, az emancipáció utáni híres zsidó–magyar szimbiózis valamiféle – legyengített – hagyományát képviseli, és ezért nem számítottak arra, hogy Magyarországon üldözni fogják a zsidókat, hogy az antiszemitizmus gyilkos formákat ölt. Hajlottak arra, hogy a zsidóellenes törvényeket és a többi intézkedést német nyomásra született kényszernek tekintsék – ez egyébként a zsidó kispolgárság széles köreiben is teljesen általános meggyőződés volt. Amikor Kállay Miklós került hatalomra, sokan úgy gondolták, hogy most már túl vagyunk a nehezén, ezzel kihúzzuk addig, amíg a németek elvesztik a háborút. Nem ismerték fel, hogy az állami antiszemitizmus nemcsak reálpolitikai kényszerekből fakad, hanem a Horthy-rendszeren belül az antiszemita politikának volt egy saját, belső forrásokból táplálkozó dinamikája, amelynek nagy szerepe volt abban, hogy amikor a német megszállás után megindult az üldöztetés gépezete, a magyar elitek és a társadalom jelentős része úgy viselkedett, ahogy ezt Bibó klasszikus tanulmányában oly körültekintően elemezte.

AB: A magatartásminták különbözőségét azért kérdeztem, mert 1945-ben nagyon határozottan különböző magatartásminták voltak a hazai zsidóság körében. Főleg visszaemlékezésekre támaszkodva látszik, hogy opció a kivándorlás Palesztinába. Még nincs zsidó állam, de vannak, akik úgy gondolják, hogy itt nem lehetséges tovább élni. 1948–49-ig volt még bizonyos állami szemhunyas is. Aztán van a cionista mozgalom, ami ennek lehetett „előszobája”. De ugyanúgy előjátéka lehetett a kommunista mozgalommal való azonosulásnak. Főleg fiataloknál látni, hogy a cionista mozgalomból átkeverednek oda. Lehet arányosítani, hogy a magyarországi zsidóságban ezek a magatartási formák milyen arányokat érintettek?

KA: Pontos százalékokat nehéz lenne mondani, de az biztos, hogy nagyon nagy mentalitásváltozás volt 1945 után. Az első nagy változás a korábban említett mentalitás megváltozása volt: a korábbi zsidó vezetés hitelvesztése – ahogy akkor, erős túlzással ne-

vezték: kollaboráns magatartása miatt. A nagy változás abban látszik leginkább, hogy a túlélő zsidóknak jelentős része fordul valamilyen formában a cionizmushoz. A háború előtt a cionizmus támogatottsága minimális volt. Elenyésző, teljesen marginális jelenség volt a trianoni Magyarországon, jelentősebb támogatottsága inkább az erdélyi és a felvidéki területeken volt. Ennek egyszerű a magyarázata. A zsidóságnak az a része, amely korábban jelentősen előrehaladt a magyarsághoz való asszimiláció útján, Trianon után új helyzetben találta magát, és ebben a helyzetben sokszor nagyon is hangsúlyozott új asszimilációs ajánlatot kapott: legyen szlovák vagy román. És erre az ajánlatra a zsidóknak nagy része nem így reagált, hanem másfajta identitásstratégiák kidolgozásába kezdett. Nagy részük maradt magyar zsidó. Nagyon érdekes, hogy Erdélyben és Szlovákia bizonyos területein, különösen Kárpátalján, ahol a magyar pártokban nagyon sok zsidó volt, közülük kerültek ki sok helyütt a magyar pártok helyi vezetői is.

AB: És ez az „elfordulás” lehetett többretegű. Kovács Éva kassai zsidóságról szóló könyvében (Felemás asszimiláció, Somorja–Dunaszerdahely, 2004) számomra az volt a tanulság, hogy miközben beszélünk egy politikai disszimilációról (azaz a zsidó választók nem szavaznak magyar pártokra), mert vannak zsidó pártok, eközben kulturálisan ugyanolyan magyarok maradnak, mert az újságot olvassák, fönntartanak egy magyar kulturális hálózatot, magyarul beszélnek...

KA: Nem csoda, hiszen az asszimiláció szociológiai folyamatát nem lehet egyikőnyen feltartóztatni, visszafordítani. Viszont a cionizmus, a zsidó kisebbségi identitás egy politikailag adódó opció volt: nem kellett szlovákká, románá válni, de egyben lehetőséget nyújtott a korábbi asszimilációs irány korrigálására. Ezért az elszakított területeken a cionizmusnak már ekkor is megvolt a maga vonzereje. Magyarországon nem. Ebben a nagy változás Magyarországon 1945 után következett be. A harmincas években Magyarországon 4–5 ezer tagja volt a cionista mozgalomnak, a bécsi döntések után ez a szám 10–12 000-re nőtt. A zsidóság tömegeihez képest ez is szinte elhanyagolható volt. 1945 után azonban a túlélő zsidóság egy jelentős része ha nem is volt feltétlenül cionista, de pozitívan tekintett a cionizmusra. Ennek több magyarázata van. A cionisták részvétele az ellenállásban nyilván fontos szerepet játszik ebben. Aztán az, hogy a háború utáni szociális tevékenységben, a túlélőknek, az árváknak való segítségnyújtásban a cionista szervezeteknek nagyon komoly szerepe volt. Ők voltak a leghatékonyabbak. És azt is hozzá kell tenni, hogy a cionizmus akkor nem egészen azt jelentette, mint később. A magyarországi cionizmus fő vonulatai tulajdonképpen szekuláris, baloldali, liberális politikai csoportosulások voltak. És ráadásul a cionista program legfontosabb pontját, az önálló zsidó állam létrehozását akkor még a Szovjetunió is támogatta. Tehát egy csomó tényező egybeesése elfogadhatóvá tette a cionizmust a korábbi zsidó vezetésből kiábrándult túlélők szemében. És ez nagy változás volt a korábbiakhoz képest. A cionista szervezetek tagsága is megnőtt, egyes, bizonyára túlzó összesítések 40 000-re teszik a számukat, ráadásul egy lényegesen kisebb közösségen belül. A hazai zsidóság életében 1945 után nagyon nagy változást jelentett még a zsidó népesség demográfiai átstrukturálódása. Akárhogy is nézzük, a holokausztnak nagyon erős szelektív hatása volt szociológiai értelemben. Nagyobb esélyük volt a túlélésre az asszimiláltabbaknak. Szinte a teljes vidéki zsidóságot megölték, a túlélő budapesti zsidóság eleve asszimiláltabb volt.

A budapesti zsidókon belül is azoknak volt több esélye a megmenekülésre, akiknek több nemzsidó kapcsolata volt, tehát könnyebben kaptak, szereztek hamis papírt, búvóhelyet. Ez a körülmény két irányba nyomta el a zsidó társadalmat: az asszimiláltak és a felső rétegek irányába.

AB: De akkor hogyan lehetett itt szerepe a cionista mozgalomnak? Nem ellentmondás ez?

KA: A cionizmus kétségtelenül inkább disszimilációs döntés volt, de az üldöztetések tapasztalatai után várható volt a korábbi asszimilációs mentalitások megrendülése. Ráadásul a cionizmus világi, modernista opció, ami megfelelt a szekuláris, a zsidó vallási hagyományoktól jelentős mértékben már eltávolodott urbánus zsidóság mentalitásának. Tehát a háború után közvetlenül a cionizmus legitimációja megerősödött, de ez nem jelentette azt, hogy a zsidók hirtelen cionisták lettek, csak azt, hogy a cionizmus merev elutasítása szűnt meg. Ez persze azonnal konfliktusokkal járt. A kommunista vezetés kezdettől fogva ellenséges szemmel nézett a cionizmusra. A kommunista pártideológus és történész Molnár Erik híres cikkében, amelyet már 1946-ban publikált (*A zsidókérdés Magyarországon*, Társadalmi Szemle 1946/5.), kerek-perec kijelenti, hogy a cionisták a reakció képviselői. A kommunisták mindvégig ellenségüknek tekintették a cionistákat – a baloldali cionistákat is –, csak amíg a Szovjetunió támogatta Izrael létrejöttét, ez a politika nem volt olyan hangos. Ma már különböző kutatások (Novák Attila és mások munkái) nyomán teljesen világos, hogy a kommunisták a cionizmust legális mozgalomként addig tolerálták, amíg muszáj volt. De a politikai rendőrség mindvégig szemmel tartotta a cionistákat, és az első lehetséges alkalommal kikényszerítették a cionista szervezetek „önfeloszlátását”, s elvitték az archívumukat, a nyilvántartásokkal együtt. Ezek később politikai perek és egyéb represszív intézkedések alapjául szolgáltak.

AB: Milyen más magatartásformákat ismerünk még? Mi volt a helyzet a kivándorlással?

KA: A statisztikák azt mutatják, hogy Palesztinába és Izraelbe 1945 és 1949 között maximum 20 ezer fő ment el a mostani Magyarországról – a valamikori magyar területekről természetesen sokkal többen. Másfelől persze nagyon nagy átrendeződés volt az attitűdökben. A szocializmus, a kommunista ideológia új asszimilációs stratégiát kínált a 19. században kialakult nemzeti asszimilációs stratégia helyett. Azt mondta, hogy az eljövendő szocialista, kommunista társadalom egyszer s mindenkorra megoldja a „zsidókérdést”, megszünteti az előítéletesség minden formáját, ami mind a kapitalizmus következménye. Az új, eljövendő társadalomban viszont nem lesz semmiféle különbség ember és ember között, minden partikularitás – az osztályok, a vallások, a nemzeti és nemzetiségi csoportok – megszűnik, és az ember csak ember lesz, semmi más, se munkás, se magyar, se zsidó. Ez egyértelmű asszimilációs ajánlat volt.

AB: És ezt a kommunisták ki is mondták?

KA: Persze. Rengeteg szöveget lehetne idézni, amelyek mind ezt sugallják. A kommunistává vált zsidók nagy része ezt el is hitte. „Mi nem vagyunk zsidók – mondták –, mert nem vagyunk vallásosak, nem vagyunk cionisták. Csak az antiszemitizmus tett minket zsidóvá, vagy a nacionalizmus, amiből az antiszemitizmus következik. De a jövő társadalmában nem lesz sem nacionalizmus, sem antiszemitizmus, sem kizsákmányolás – így végre megszabadulhatunk attól a stigmától, amit a zsidóság jelent.” Természete-

sen nem minden zsidó gondolkodott így, még csak nem is a többség, csak egy – többnyire fiatal – csoportról van itt szó. Hogy mekkora ez a csoport, azt nagyon nehéz megbecsülni. Karády Viktor becslése szerint a budapesti zsidóság kb. 10%-a lehetett párttag közvetlenül 1945 után.

AB: Ennyi volt a magyar társadalom több rétegében is.

KA: Talán akkor még nem, csak később. De a kommunista párttagság csak az egyik alternatíva volt. Ekkor jelen volt még a szociáldemokrata opció. Nagyon sok budapesti, városi zsidó nem a kommunistákkal szimpatizált, de baloldaliak voltak, és hagyományosan a szociáldemokráciára szavaztak. Budapesten a Polgári Radikális Párt is a pályán volt még, a pesti, városi, kispolgári zsidóság szavazatait gyűjtötte be. A túlélő vidéki polgárságot a Független Kisgazdapárt is vonzotta. A politikai változásokon, vonzásokon és választásokon kívül azonban egy másik nagyon fontos tényező is befolyásolta a zsidók helyzetét 1945 után, és ez a nagymérvű társadalmi átrendeződés volt. A zsidók jelentős részben kispolgárok vagy polgárok voltak, ezért a kommunista hatalomátvétel, az államosítások súlyos egzisztenciális következményekkel jártak számukra. Nagyon erős volt bizonyos zsidó rétegekben a deklaszálódás. Erről empirikus kutatásunk egyelőre még kevés van, de már jó néhány forrás napvilágra került. Másfelől ugyanekkor erős felfelé irányuló mobilitás is volt a zsidó társadalmon belül, aminek több oka is volt. Ezeket a mobilitási formákat Karády Viktor többször is elemezte. Először is volt konjunkturális mobilitás. Ez tiszta politikai mobilitást jelentett: egy zsidó nyilván antifasiszta, nyilván nem kompromittálódott a régi rendszerben, nyilván demokrata – csupa olyan tulajdonság, ami 1945 után jó alapot nyújtott politikai karrieréhez. Az ezzel élni tudók párttagok, funkcionáriusok lehettek. Volt egy másik csoport is, amelynek tagjai a kompenzatorikus mobilitás csatornáin indultak meg magasabb társadalmi státusok felé. Ők azok közül kerültek ki, akiket kizártak a felső- vagy a középiskolai oktatásból 1938 után a zsidótörvények miatt, és ezt a hátrányt hozták be 1945 után. Ez egy nagyon erősen látható csoport volt. Tagjai 1945 után diplomát szereztek, és az egyetemekről kikerülve a végzettségüknek megfelelő pozíciókba kerültek. Ez nem volt feltétlenül politikai mobilitás, de mégis köze volt az új rendszerhez, amely megnyitotta ezt a mobilitási pályát. Gondolhatunk mérnökökre vagy tanárookra, állami tisztviselőkre. Ezeken a területeken a politikának annyi szerepe sincs, mint egy társadalomtudományos akadémiai karrierben. A csoport, amelyről beszélünk, viszonylag nagy volt, és nyilvánvalóan érzékelhető volt megjelenése az egyetemeken. Itt voltak például az 1920 után születettek, akik 1938 már után nem mehettek egyetemre. De elmentek egyetemre 1945-ben, és akkor még mindig csak 25 évesek voltak. Ez egy kb. 6–8 éves kohorsz, amelyik egyszerre megjelenik az egyetemi oktatásban.

AB: Őket nem érintette volna a munkaszolgálat és a deportálás?

KA: Dehogynem. Egy erősen megfogyatkozott csoportról van szó, de ez a csoport most egyszerre jelenik meg a felsőoktatási rendszerben. Igazából nincsenek számadataink erről a felfelé irányuló mobilitásról, hiszen nem tartották nyilván, hogy ki zsidó és ki nem zsidó az egyetemeken, de jól érzékelhető társadalmi mozgásokról van szó. Mindezt kiegészíti még az is, hogy míg 1945 előtt a zsidók csak a társadalmi struktúra bizonyos

szegmensei felé lehettek mobilak, ez most megváltozott. Korábban tipikus pálya volt, hogy az apa vidéki kocsmáros volt, a fia szeszereskedő, az unoka pedig már ügyvéd vagy orvos. De 1945 után az államigazgatásban és a helyi adminisztrációban, tehát a közszférában is megnyíltak a karrierlehetőségek. Ez is egy, a társadalom számára nagyon is érzékelhető jelenség volt. Egyszer csak megjelennek a zsidók a közszférában, ahová korábban egyszerűen nem juthattak be. Ez a felfelé irányuló mobilitás tehát csak részben volt tisztán politikai mobilitás, és kicsiny volt az a csoport, amelynek mobilitása a hatalom centrumai felé irányult – a politikai vezetésbe, kormányzatba, a rendőrségre, az ÁVH-ba. De ezen kívül is megindult egy intenzív, felfelé irányuló mozgás, elég rövid idő, 1945 és 1953 között, hozzávetőlegesen nyolc év alatt lezajló mobilitási hullám, ami akkor is látható és érzékelhető volt, ha nem a hatalom centrumai felé irányult.

AB: Előtte például egyetlen zsidó sem volt a város- vagy községházán...

KA: Pontosan: most meg azt látták, a tisztiorvosi hivatalban, állami iskolák igazgatójaként, meg egy sor olyan munkahelyen, ahol eddig nem dolgozhattak zsidók, most vannak. Az ötvenes évekről ma is élő képben nagyon fontos szerepet játszik ez a percepció.

AB: Itt lennének a gyökerei annak a szemléletnek, amely a kommunizmust csak „zsidóuralomként” definiálja?

KA: Igen, ez biztosan így van. Holott nemcsak ebben a rétegben volt ebben az időszakban erős mobilitás, hanem a munkáskáder-politika is széles mobilitási csatornákat nyitott meg. Ide tartozik a NÉKOSZ, a munkáskáderek kinevezése, a szakérettségi és a másodlagos képzési intézmények. Nagyon átalakulásokon ment át a magyar társadalom 1945 után, ebben ezek a mobilitási mozgások komoly szerepet játszottak. Ami a zsidó csoportok specifikus mobilitását illeti, ez legkésőbb 1956 körül megszűnik. Az általam végzett szociológiai kutatások szerint ma is nagyon magas a felsőfokú végzettségűek aránya zsidó családokban, de a háború után született generációk esetében ennek már nincs köze a zsidósággal kapcsolatos speciális faktorokhoz. Közismert, hogy az egyetemet végzettek gyerekei sokkal nagyobb arányban szereznek diplomát, mint az alacsonyabb iskolázottságú szülők gyerekei. Mivel a zsidó családokban az egyetemet végzettek aránya – részben az oktatás hagyományosan nagy presztízse és a kompetitorikus mobilitás következményeképpen – már a szülőgenerációban nagyon magas volt, ez a jelenség a társadalmi státusz intergenerációs reprodukciója, amely általános társadalmi jelenség.

AB: Beszéltünk a különböző stratégiákról, az új asszimilációs lehetőségről. Lehet azt mondani, hogy a holokauszt alapvetően átalakította a magyar zsidóság mentalitását vagy a magyarsághoz való viszonyt? Mert az a bizonyos „egyezség”, ami annak idején létezett (vagy nem létezett), fölbomlott. Itt egy másfajta tudatformával, identitásformával van dolgunk? Kialakultak-e egységes reakciók erre, hiszen 1944 nyilvánvalóan az asszimilációs alku végét is jelentette sokaknak.

KA: Természetesen. Bár annak a bizonyos alkunak a vége már két évtizeddel korábbra datálható: a numerus clausus idejére. Mindez azonban nem jelenti azt, hogy az asszimiláció társadalomtörténeti folyamata – a zsidó és nem-zsidó csoportok közötti, mérhető társadalmi távolság csökkenése – nem ment tovább, mert ez nem elhatározás kérdése. Ezek lassan átalakítható, eltéríthető társadalmi folyamatok. Tehát a törés, a magyar liberalizmus hagyományával való szakítás szerintem már 1920 után megtörtént,

de ettől függetlenül 1944 nyilvánvalóan nagy megrázkódtatás volt. Ennek hatásairól beszéltünk az előbb. Ráadásul az új helyzet felvetette alternatívákról nem folyhatott hosszú, nyilvános vita a kommunista hatalomátvétel után.

AB: Ungváry Krisztián mondta egyik interjújában, vagy talán le is írta azt a vitára ingerlő gondolatát, hogy a kibeszéletlenség egyik oka az volt: tartósította azokat az állapotokat, hogy a magyar társadalomban mindenki áldozatnak tartotta/tartja magát. Az, akivel 1944-ben (vagy előbb) történtek szörnyűségek, és az is, akinek osztályosai felelősek voltak ezekért, és 1945 után üldözték, holott ő maga esetleg semmi büntetendőt nem csinált. Érzékelhető a hatalmas lefojtottság, mert szereti mindenki áldozatnak tudni magát, és lehet, hogy még az is volt: ilyen pozícióból pedig nehéz megértőnek lenni a másik szenvedése iránt.

KA: Így van. Korábban, egy másik helyen fordított emancipációnak neveztem azt, ami 1948 után a zsidókkal a magyar társadalomban történt. A zsidóság – a megkülönböztetés évei után – ismét egyenlővé vált a többséggel, egyenlővé a jogfosztottságban. De míg az igazi emancipáció után szövetség jött létre a nemzeti liberális elit és a zsidók között, addig 1948 után az volt a probléma, hogy ebben a jogfosztottság-egyenlőségben, a fordított emancipációban nem jött létre igazából szövetség a jogfosztottak között, és ebben nagy szerepe volt 1944-nek. Ez némiképp érthető is volt: a zsidóknak esetleg olyanokkal kellett volna együttműködniük, akik viseltek – legalábbis némi – felelősséget azért, ami 1944-ben történt: kollaboráltak, hallgattak vagy nem tettek meg minden tőlük telhetőt. Ennek a gyanakvásnak karakteres pillanata például a Mindszenty-per. A zsidó hivatalos képviseltek támogatták a Mindszenty elleni eljárást, amit akkor sem lett volna szabad tenniük, ha voltak is fenntartásaik a konzervatív főpap – és az egyház – 1945 előtti viselkedésével kapcsolatban. És volt még pár ilyen elfogadhatatlan és kontraproduktív gesztusuk: például a kitelepítések idején. Ekkor sok zsidót is kitelepítettek osztályellenességként, és az érintettek kétségbeesett segélykérő leveleket írogattak a hitközségnek. A zsidó vezetők néha megpróbálták egyénenként segíteni valakit, de nyilvánosan a sajtóban azt nyilatkozták, hogy az intézkedések csak a burzsoá osztályokat érintik, itt nincs üldözés vagy valamiféle antiszemitizmus. Ha kialakult volna egy koalíció az áldozatok között, az később mindenféle másnak is az alapja lehetett volna. Ez persze mindkét félen múlt: amikor még lehetséges volt, 1945 és 1948 között, a másik oldal sem tett meg mindent, hogy szembenézzen korábbi viselkedésével. Ez a helyzet 1956-ban megváltozott. 1956-ban és előtte számos volt kommunista, köztük a volt zsidó kommunisták önkritikusan szembenéztek azzal, amit a korábbi években tettek, és elkezdtek kapcsolatokat keresni a lehetséges szövetségeseikkel a sztálinista rendszer elleni harcban. Októberre kialakult valamiféle nemzeti egység. Hogy ez később is megmaradt volna-e – ezt nem tudjuk, ehhez túl rövid ideig tartott a forradalom.

AB: Ebben a helyzetben merül fel egy sokszor pertraktált kérdés: a zsidóság és a politikai rendőrség viszonya. A magyar társadalom jelentős részében él az a kép, hogy az ÁVH alapvetően zsidó szervezet lett volna, miközben tudni, hogy éppenséggel a szegényparaszrok is felülreprezentáltak voltak körükben. Zsidó származásúak kétségtelenül voltak az ÁVH-ban...

KA: Sok zsidó származású ember volt az ÁVH felső vezetésében, aminek a magyarázata egyrészt a már tárgyalt mechanizmusokban van, amelyek a korábbi üldözötteket a kommunista párt és a hatalmi centrumok felé terelték. A politikai rendőrségben szere-

pet vállalók egy részénél nyilván szerepet játszott a „bosszúfaktor” is. Ezt persze nem úgy értem, ahogy az antiszemita irodalomban szokás: a zsidók bosszút akartak állni a magyar népen. Ezek az emberek a fasisztákat akarták elkapni, és úgy gondolták, hogy ezzel a „népet” is szolgálják. Csakhogy az apparátus, amelybe belekerültek, rájuk kényszerítette saját logikáját, amivel aztán azonosultak, és az ideológia, amelynek nevében cselekedtek és igazolták cselekedeteiket az „antifaszizmus” örvén, ártatlanok embertelen üldözése előtt is teret nyitott. A zsidó származású ávósok megjelenésére azonban egy általánosabb magyarázat is van. Szembetűnő, hogy nem csak Magyarországon és nem csak ekkor, rendszeresen feltűnő a kisebbségek jelenléte az erőszakos szervezetekben. Az 1950-es években a román Securitatében például a magyarok voltak felülreprezentáltak. Ahogy a lettek a lenini Szovjetunióban (a híres lett lövészek). Számos más példa is van a jelenségre. Ez egy ismert kisebbségi stratégia, ami mögött a kisebbségeknek a biztonságra való törekvése áll.

AB: Az 1956-ban a távozott 200 ezer emigránsnak a 10 százalékára teszik a zsidóságot. 20 ezer ember megint elhagyta az országot. Ennek mi lehetett a hátterében? Az, hogy visszajönnek az oroszok és az lesz, mint előtte, vagy az az érzet, hogy „balhé van”, és ki tudja, hogy mi lesz ebből?

KA: Ez az a pillanat, amikor a vidéki zsidóság utolsó maradéka is elhagyja az országot. A motívumok egy része jól azonosítható. Az ortodoxok elmentek, mert egy kommunista országban lehetetlen volt ortodox vallási életet élni. Elmentek a maradék cionisták is – nem csoda, sokan közülük csak 1955-ben jöttek ki a börtönből, mások meg rendszeres végzálásnak voltak kitéve. Aztán elmehettek azok, akik úgy gondolták, hogy bár nem nagyon akarnak zsidók lenni, de könnyebb elrejtőzködni egy nyugati országban, mint Magyarországon. Asszimiláltnak tartották magukat, de nem hittek abban, hogy elfogadják őket. Franciaországban, Svájcban nem lesz ilyen probléma – gondolták. És aztán elmentek azok, akik egyszerűen polgári életet akartak élni, amire itt nem láttak lehetőséget. Míg az első három csoport motivációjának nyilvánvalóan volt köze zsidóságukhoz, addig az utóbbinak nyilván nem.

AB: Néhány évvel ezelőtt a CEU Jewish Studies Centerének évkönyvében megjelent egy írása: egy kutatási projekt körvonalai a kommunizmus és zsidóság összefüggéséről, a zsidóság sorsa a kommunizmus alatt az archívumok tükrében. Ez a kutatás milyen eredményeket hozott?

KA: A kutatás még folyik, a feltárt dokumentumokból azonban néhányat már kiadtam, például az Eichmann-perre vonatkozó hivatalos párt- és egyéb iratokat, rendőri megfigyelések dokumentumait. Tanulságosak az Izraellel való kapcsolatok körüli viták dokumentumai is. Ezek, amelyek CEU Jewish Studies Yearbook-sszel megjelenő kötetében lesznek olvashatók, arról tanúskodnak, hogy a magyar kommunista kormányzat tartott attól: az Izraellel fenntartott kapcsolatok elmélyülése komoly hatással lehet az országban élő zsidókra – akár úgy, hogy megnöveli a kivándorlási kedvet, akár más módon –, és ezt nem tartotta kívánatosnak. Úgy tűnik, ezért az Izraellel való kapcsolatok építésében sokkal óvatosabb volt, mint amennyire kellett volna. Tehát addig sem mentek el, mint mondjuk a Szovjetunió. A Szovjetunióknak például nagykövetségi szinten volt kapcsolata Izraellel, Magyarországnak csak követségi és ügyvivői szinten. Arra törekedtek, hogy a lehető legtöbbet kihozzák a gazdasági lehetőségekből, de semmilyen más kapcsó-

latot nem forszíroztak. Találtam még egy csomó megfigyelési anyagot az Állambizton-sági Szolgálatok Történeti Levéltárában. Az „Ellenséges tevékenységet kifejtő cionisták” című például hat vaskos kötetet tesz ki. Minden olyan spontán törekvés a zsidó hitköz-ségekben vagy ezeken kívül, ami az állami kontroll lerázására irányult, dokumentálva van, éppúgy, mint az ezek „elhárítására” hivatott stratégia is. A dokumentumanyag egyik legfontosabb tanulsága, hogy a kommunista rendszer évtizedeit alatt – noha a „zsidó-kérdés” sosem jelent meg a felszínen, a nyilvánosságban –, a párt- és belügyi szervek mindvégig „ügyként” kezelték, használták a „zsidókérdés” nyelvét, számon tartották, ki zsidó és ki nem, intézkedéseket terveltek ki, hogy hogyan kellene „bánni” a problémá-val – szóval a „zsidókérdést”, belső használatra, mindvégig életben tartották. Ezért az antiszemitizmus 1990 után nem a semmiből jelent meg hirtelen.

AB: *És mit kellett elhárítani?*

KA: A hitközség vezetősége mindvégig hihetetlenül szervilis és kollaboráns volt. De a rabbiképzőben, Scheiber Sándor vezetése alatt más volt a légkör. Ezért az állambiz-ton-ságiak azt tekintették a fő feladatuknak, hogy Scheibert lehetetlenné tegyék, és eltá-vo-lítsák az intézmény éléről. Ez nem sikerült nekik. Nehéz pontosan megmagyarázni, hogy miért nem, valószínűleg azért, mert a nagytekintélyű tudós elleni eljárás nagy nemzetközi visszhangot váltott volna ki. Számos tervet eszeltek ki Scheiber ellehetle-nítésére, és ezeket megpróbálták megvalósítani. A hitközségi vezetés készséggel közre-működött. Scheiber szárnyai alatt viszont – de attól függetlenül is – kialakulnak spon-tán csoportosulások. Egyesek – nem feltétlenül a hitközségben, néhol más keretek kö-zött – zsidó alapon politizálni kezdenek: lakásszemináriumokat szerveznek, felszólalnak nyilvános gyűléseken a szovjet közel-keleti politika ellen, nyíltan szembemennek a hit-községi vezetéssel. Ezekre a kezdeményezésekre nagyon rászálltak. Van, ahol perig is el-ment a dolog, és lecsukják a szereplőket, például Beer Ivánt, és van, ahol a szokásos bomlasztással operálnak: ügynököket építenek be a kis társaságokba, folyamatosan fi-gyelik, lehallgatják őket.

AB: *Látszólagos ellentmondásnak tűnik, hogy miközben mind 1956 előtt, mind 1956 után a rendszer legi-timációjának jelentős részét adta, hogy szembenáll az 1945 előtti világgal, hogy még mindig ők a kisebbik rossz, eközben a zsidóság háború alatti szenvedéseit nem igazán jelenítették meg. Persze voltak dokumentumkötetek, néhány könyv, regény, de olyan sok szó erről nem esett. És ez szépen egybecsengett a kérdéssel kapcsolatos politi-kai-társadalmi elfojtással. Itt csak az Izraellel való óvatosságnak volt szerepe vagy másnak is?*

KA: Ennek több oka is volt, az egyik a politikai. A marxista-leninista, kommunista eszmevilágba nem illett jól bele, hogy a zsidókat üldözték. Ezzel nem lehetett sokat kez-deni a rendszer szempontjából. Nagyon beszédes Kádár egyik mondata, amit akkor mondott, amikor az izraeli hatóságok a magyar kormány segítségét kérték az Eichmann-per lebonyolításához: dokumentumokat Eichmann magyarországi ténykedéséről. Ká-dár nem zárkózott el ettől teljes mértékben, de a Politikai Bizottság előtti beszédében azt mondja, hogy ha az ügy Magyarországon a sajtóban vagy máshol tárgyalásra kerül, „ne beszéljenek a zsidókról”. Ami Eichmann esetében elég nehéz volt, de sikerült. A vonal az volt, hogy Eichmann a kommunistákat, sőt az összes „haladó” embert üldöz-te, tehát amiről szó van, nem „zsidó ügy”, hanem a haladás és az antifaszizmus ügye.

AB: Kádárnak ez személyes preferenciája volt?

KA: Igen. Idézem, amit mondott: „Nem jó ezekkel [!] a nyomorult fasiszta ügyekből zsidókérdést csinálni. Eichmann magyar állampolgárok ezreit gyilkolta meg, Eichmann nemcsak zsidókat gyilkolt meg, mások is voltak ott. Ez fasizmus és antifasizmus kérdése.” Meg kell mondani, ezt a szemléletmódot az asszimilált zsidók egy része is magáévá tette, akik elfogadták azt az „egyezséget”, amit a rendszer a hatvanas évek közepétől fogva kínált: ha ti feladtok mindent, ami zsidó, mi elbánunk az antiszemitákkal. Hogy is mondta Pozsgay Imre? „Aki az asszimilációt választja, az nemzetet választ magának. Magyarországon a magyar nemzet fia lesz, vállalva annak társadalmi berendezkedését, azonosulva történelmével, programjával.” Ebben az esetben „nincs joga velük kapcsolatban senkinek a mi és ők névmásokat használni”. Tehát aki teljesen feladja zsidóságát és elfogadja a kommunista rendszert – a társadalmi berendezkedést –, az számíthat az antiszemitizmustól való védelemre. A többiek meg nyilván valami másra. Ezt a zsidóságtól való totális „megszabadulásra” irányuló stratégiát kutatásaink során sokszor azonosítottuk zsidó közegben. Az általunk készített interjúkban a háború után születettek elég nagy része azt mondta, hogy otthon nem mondták meg nekik, hogy zsidók, sokáig nem is tudták. Amikor azt kérdezték, hogy hol a nagymama, a válasz az volt: a nagyszülők antifasiszták voltak, és megölték őket a fasiszták. Valami hasonlót hallottak az iskolában is – lásd a fenti Kádár-szöveget –, és elhitték: ez biztosan így volt. A zsidóság ebben az asszimilációs közegben stigmának minősült: hát, sajnos, zsidók vagyunk. Ugyan nem tudjuk, hogy miért, mert nem vagyunk vallásosak, nem vagyunk cionisták, nem követünk semmi zsidó hagyományt, nem is tudunk erről már semmit, nem beszélünk jiddisül vagy héberül, de valami miatt még mindig haragszanak ránk, üldöznek minket. Erre kell felkészíteni a gyerekeket. A „felkészítés” szélsőséges formája volt, amikor a gyerekeknek nem is mondták meg, hogy zsidók. Vagy ha igen, sokszor csak kényszerítő körülmények nyomására – például amikor a gyerek hazament az iskolából, és elkezdett „zsidózni”. Ekkor lezajlott a nemi felvilágosításhoz hasonlóan kínos beszélgetés, és a végén a felvilágosított lelkére kötötték: erről ne beszéljen soha nyilvánosan, az iskolában, sehol. Ha kínos helyzetek alakulnának ki – erre is voltak eljárási szabályok. Válaszok, hogy mit kell mondani a kérdésre: milyen vallású vagy? Hol lakik a keresztanyád? Mit kaptál karácsonyra? Ezeket az eljárási szabályokat, amelyek minden stigmatizált kisebbség esetében megfigyelhetők, úgy hívják a szociológiában, hogy „stigmamenedzselő stratégiák”. Az enyhén mozgássérültek, azok, akik kicsit nagyothallanak – mindegyik stigmatizált csoportnak vannak módszerei arra, hogy hogyan lehet a lehető leghosszabb ideig elrejteni a fogyatékoságot a nyilvánosság előtt. Mert a szóban forgó csoportban a zsidóság fogyatékoságnak minősült. Ez azért érdekes, mert a szocializáció során ezek a stigmakezelő magatartásformák bekerülnek az illető magatartáskészletébe, és egy idő után felismerhetővé, azonosíthatóvá válnak azok, akik ugyanolyan stratégiákat követnek. Sok esetben anélkül, hogy tudnák magukról, mi van mögöttesen: hogy zsidók. Ez a magyarázata annak, amiről az interjúk során sokan beszámoltak: „jé, nekem az általános iskolában minden barátom zsidó volt, de egyikünk sem tudta magáról”.

AB: Öntudatlanul zajlott ez?

KA: Öntudatlanul. A stigmatizált identitás kínzó identitás, rendkívül nehéz, nyomasztó és hálátlan feladatot ró azokra, akik ebben élnek. Én ezzel magyarázom – részben – az 1990 utáni „újjászületési” mozgalmat a zsidó fiatalok körében. Elegük volt már ebből a stigmatizált identitásból, és megpróbálják megkeresni azt, amiben „zsidónak lenni jó” – hogy a judapest.org közösségének jelszavát idézzem.

AB: Az 1990 utáni zsidó újjászületésben, a zsidó identitás újraformálásában a holokauszthoz való viszonyulás továbbra is elsődleges?

KA: Itt elsősorban generációs különbségek vannak. A közép- és az idős generáció számára ez továbbra is meghatározó. A fiatalabb generáció viszont másból (is) akarja meríteni zsidó identitását. Mindazonáltal a holokauszt még sokáig fontos szerepet fog játszani ebben az identitásban, mert az üldöztetés sorsközössége, történelmi emlékezete alkalmas arra, hogy közös nevezőt teremtsen az utóbbi időben egyre plurálisabb – vallásos és szekuláris, ortodox és reform-,cionista és anticionista stb. – zsidóság számára. Kétségbevonhatatlan tény, hogy a holokauszt olyan tragédia volt, ami bármilyen zsidó közegben, bárhol meg tudja teremteni az összetartozás tudatát.

Charleston, Dél-Karolina, 1865

A Johnson erőd Charleston közelében a Morris-szigeten, Dél-Karolina, 1865

A Slocum erőd közelében, 1861